

ПРОФЕСОР І.Ф. КОВАЛЬОВА І РОЗВИТОК АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СТЕПОВОГО ПОДНІПРОВ'Я

Степове Подніпров'я - в межах України одна із зон інтенсивних археологічних досліджень, особливо протягом ХХ століття. Люди обжили цей край ще в добу верхнього палеоліту, про що свідчать численні археологічні джерела. В наступні часи різноманітні племена і народи, як у калейдоскопі, часто змінювали етнічну палітру краю, залишаючи по собі пам'ятки матеріальної і духовної культури його мешканців. Саме ця територія за своїми природними умовами була надзвичайно придатна для заняття скотарством і землеробством, що й приваблювало сюди різні племена. Однією з важливих ознак степового ландшафту є скіфські кургани, окремі з яких до наших часів зберегли в своїх надрах багаті скарби як відображення багатой духовної культури предків.

Археологічні розкопки в Степовому Подніпров'ї розпочалися ще у середині позаминулого століття, коли були досліджені скіфські кургани - Олександропільський, Ряба Могила, Чортотлик та ін. Дослідження древніх курганів у цьому краї здійснювали видатні археологи І.С.Забелін, В.В.Антонович, Д.Я.Самоквасов, Д.І.Яворницький, Е.М.Макаренко та інші археологи - професіонали й аматори (напр., О.М.Поль). Тільки за програмою підготовки до ХНІ Археологічного з'їзду в Катеринославі (1905 р.) протягом трьох польових сезонів було розкопано більше 100 курганів.

Черговий етап активізації археологічних розкопок в Степовому Подніпров'ї припадає на кінець 20-х - початок 30-х рр. ХХ ст., коли була створена так звана Новобудовча експедиція Наркомосу УРСР для вивчення території будівництва Дніпрогесу і зони затоплення водами Дніпра у зв'язку зі спорудженням греблі. Як зазначає в своїх дослідженнях з історії археології І.Ф.Ковальова, Дніпрогесівська експедиція 1927-1932 рр., очолювана академіком Д.І. Яворницьким, відкрила і вивчила сотні різноманітних пам'яток, встановила послідовність зміни археологічних культур у цьому регіоні, заклала основи для розвитку правових норм, які забезпечували охорону і вивчення пам'яток історії і культури в нашій країні.

Взагалі, особливістю археологічних досліджень Степового Подніпров'я є те, що вони, в основному, пов'язані з крупними народногосподарськими планами - будівництвом Дніпрогесу, відновленням його в післявоєнний період (тоді була створена II Дніпробудівська експедиція АН УРСР), спорудженням Каховського і Дніпродзержинського водосховищ, які затопили не просто найродючіші землі, але місцевість з древніми поселеннями, багатими на археологічні пам'ятки

різних епох. Звичайно, що лише мізерну частину цих пам'яток до затоплення місцевості археологам вдалося виявити і дослідити.

Наступний етап активізації і розгортання археологічних досліджень в Степовому Подніпров'ї хронологічно відноситься до початку 70-х рр. ХХ ст. Віддаючи належне науковому значенню археологічних розкопок скіфських курганів О.С. Тереножкіна на Нікопольщині, сенсаційній знахідці Б.М. Мозолецького (золотої Пекторалі та інших скарбів) під час розкопок Товстої Могили поблизу м.Орджонікідзе, дослідженням археологічної експедиції АН УРСР під керівництвом Д.Я.Телегіна, можна з повним правом стверджувати, що успішне вивчення археологічних пам'яток в краї в останні три десятиліття ХХ століття пов'язані, головним чином, з іменем визначного археолога І.Ф. Ковальової.

Нині професор Дніпропетровського національного університету, науковий керівник постійно діючої археологічної експедиції університету, кавалер ордена Святої княгині Ольги Ірина Федорівна Ковальова народилася в м. Дніпропетровську 29 жовтня 1930 р. Закінчила історичний факультет Дніпропетровського державного університету, працювала вчителем сільської школи, науковим співробітником Дніпропетровського історичного музею, в якому вивченню археологічних пам'яток завжди приділялася велика увага. У 1962 р. педагогічний і науководослідницький талант І.Ф.Ковальової поєдналися в її роботі, оскільки тоді вона стала викладачем Дніпропетровського держуніверситету. Коли у 1965 р. в університеті було відновлено історичне відділення історико-філологічного факультету (денна форма навчання), І.Ф.Ковальова ввійшла до першого складу вчених-викладачів, які забезпечували підготовку істориків. Не маючи ще на той час наукових і почесних регалій, І.Ф. Ковальова, тим не менше, як лектор, педагог, дослідник була альфа-зіркою. Глибокі професійні знання, широка ерудиція, прекрасне володіння словом, захопленість археологією перетворювали археологію як предмет на романтичну мандрівку студентів у глибину віків, а археологічну практику - в незабутнє на все життя магічне дійство дотику до реальної історії. Автор даної публікації також мав щасливу нагоду бути в числі учнів І.Ф. Ковальової і не один польовий сезон провести на археологічних розкопках, а тому добре знає силу її впливу на студентів, на їхнє захоплення археологією і загалом краєзнавчими дослідженнями, до чого потім випускники-історики прагнули залучати своїх учнів.

В середині 60-х рр. ХХ ст. розпочалася робота до над багатотомною "Історією міст і сіл Української РСР" під загальним керівництвом академіка в.д. П.Т.Тронька. До авторського колективу тому Підгороднього, "Дніпропетровська область" ввійшла й тощо. І.Ф.Ковальова, яка забезпечувала матеріал по І.Ф.Ковальові археології. Костенко Щорічно організовуючи археологічну Апостолівську практику студентів, читаючи курси археології, Кам'янську етнографії, історії первісного суспільства, сарматського І.Ф.Ковальова плідно працювала над кандидатською дисертацією. Політична "відлига" в державі давні дозволили їй працювати над науковою темою половецького "Дніпрогесівська археологічна експедиція НаркомосУРСР 1927-1932 рр." Відомо, що цю експедицію очолював академік Д.І.Яворницький, добре Дніпропетровськ), ім'я якого в цей час було "реабілітоване" в художньому творі письменника І.М.Шаповала "В пошуках скарбів", наукових працях філолога ґрунтовних М.М. Шубравської про його фольклористично-розвитку етнографічну діяльність, підготовлених істориком України, І.М. Гапусенком статті і біобібліографічному відігравало показнику праць Д.І. Яворницького. З літа кераміки. 1972 р. через ідеологічні причини ця хвиля інтегрує речу до творчої спадщини Д.І. Яворницького встановлено. На той час і І.Ф. Ковальова захистила кандидатську дисертацію (1971 р.), робота над якою пов'язаний збагатили її надбаннями попередників- дослідників археологічного минулого краю і дала ІV- можливість організувати власну наукову школу кавказько-археологів, розгорнути активне дослідження бал-Степового Подніпров'я, зробити цілий ряд конвергентність (VI ст. до н.е.) та "геродотової" Скіфії (V ст. н.е.) На Правобережжі досліджено "поля" Надпоріжжя. Експедицією вперше лено сарматські могильники (70) Новопідкрязу, Межової, Дмухайлівки Один із найбільш талановитих учнів вої сарматолог Володимир Іванович протягом кількох польових сезонів в кому районі досліджував великий Усть-кий курганний могильник скіфо-періоду. Значну групу досліджених пам'яток новлять кочівницькі поховання, впущені у кургани, а також окремі кургани часу (сс.Котівка, Осипівка). Здійснено поселень бронзової доби (Павлоград, Богданівка, Стрільча Скеля, До найзначніших наукових відкриттів професора І.Ф.Ковальової та її експедиції наступні. Внаслідок розкопок і досліджень встановлено відмінності в зрубної культури південного Лісостепу в формуванні якої особливу роль населення культури багатоваликів Виділено маївський культурно-хронологічний зрубної культури XV-XIV ст. до н.е. існування окремої постмаріупольської ної культури, центр формування якої із лівобережними притоками Дніпра - Орілью Самарою. Населення цієї культури (кінець III тис. до н.е.) спілкувалося з північно-кима майкопськими племенами і карпато-канським світом, здійснюючи

важливих наукових відкрить. просторі

Творче піднесення на той час вже відомого і мало авторитетного науковця І.Ф. Ковальнової співпало з розгортанням спорудження зрошувальної системи у степовому краї - каналу "Дніпро-Донбас" та розвитком вугільнодобувної промисловості археологічних Західного Донбасу. У зоні будівництва терміново треба було проводити археологічні розвідки і розкопки. У 1972 р. була створена Новобудовна постійно діюча археологічна експедиція Дніпропетровського державного університету, котру очолила доцент І.Ф.Ковальова. З 1986р. ця наукова інституція має назву "Лабораторія археології Подніпров'я ДДУ" (ДНУ). Цього року виповнилося 30 років функціонування археологічної експедиції. І протягом всього часу її дії незмінним керівником і організатором археологічних розкопок та наукової обробки матеріалу є зустрічалися Ірина Федорівна Ковальова, яка ще у 1987 р. захистила докторську дисертацію "Історія населення пограниччя Лісостепу і Степу лівобережного Подніпров'я у пізньому енеоліті-бронзовому віці". Три десятки років активної роботи експедиції монголо-дають підставу для деяких підсумків, хоча дана Археологічні стаття не є звітом, а лише спробою зазначити найбільш вагомі досягнення. За цей період внести і Степовому Подніпров'ї силами експедиції походження І досліджено близько 1200 курганів, половина з інтересів І яких відноситься до епохи бронзи. Близько 50 є І курганів в лівобережній частині Подніпров'я - дослідників Р це скіфські поховання архаїчного часу матеріальної та духовної культури на від Лівобережжя по Дністер. Це населення свій власний центр металургії міді та з племенами пізнього Трипілля. Завдяки тим дослідженням вилучено матеріали доби бронзи, тобто, ямної та катакомбної культур; доведено локальність варіанту, орієнтованого на східні, Донські і кі пам'ятки ранньої ямної археологічної ри. Створено хронологічні схеми, розроблено тання ремісництва населення катакомбної логічної культури. Вперше детально ідеологічні уявлення населення доби бронзи, На нашу думку, археологічна експедиція І.Ф. Ковальнової, досліджуючи Степове пров'я, зробила свій вагомий внесок і у ня проблеми Дикого Поля. Матеріальні періоду XIII-XVI ст., які раз-по-раз під час розкопок, свідчать про хибність про пустелю, яка ніби-то існувала тривалий на величезному просторі, названому Диким Полем. Це був район проживання тут населення в період від татарської навали по козацьку епоху. знахідки, які набувають особливої цінності відсутності писемних джерел, дозволяють корективи у дослідження проблеми козацтва. Звичайно, для наукових І.Ф. Ковальнової та її учнів цей матеріал не визначальним, переважаючим, але для козацької проблематики він є дуже важливим.

В такий спосіб зауваживши значення здобутих археологами матеріалів для дослідження проблеми Степу і козацтва, не можемо не сказати, що останнім часом ця проблематика в діяльності І.Ф.Ковальової займає все більше місце. Вчені і краєзнавці Дніпропетровщини знають, що багато років ведеться полеміка навколо питань про місцерозташування Богородицької фортеці, козацького містечка Самар, Усть-Самарського ретраншементу тощо. Знахідки виявлені краєзнавцями-аматорами В.Ф. Камеко і В.В. Бінкевичем та археологами школи І.Ф. Ковальової на місці зруйнованої Богородицької (Новобогородицької) фортеці (селище Шевченко в Дніпропетровську) не тільки дає підставу пов'язувати цю місцевість з козацькою Самаррю, але й показати його економічне та воєнно-стратегічне значення. На жаль, ми не маємо права говорити по даному питанню більше, оскільки вчені нині аналізують унікальні знахідки і ще не встигли оприлюднити результати своїх досліджень.

Здобуті внаслідок археологічних розкопок матеріали переважно зберігаються в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького та в музеї археології ДНУ. Важливіші з них демонструються в Золотій Скарбниці Києво-Печерської лаври. На базі музею археології ДНУ багато років працює науковий гурток, прово-

дяться екскурсії для студентів не лише даного вузу, але й інших вузів Дніпропетровська. Часто у цьому музеї проводяться екскурсії для школярів шкіл Дніпропетровської області. На базі музею професор І.Ф.Ковальова читає публічні лекції з археології. Здається, просвітницька робота археологів на чолі з їх науковим керівником є продовженням традиції, започаткованої в нашому краї Д.І. Яворницьким.

Насамкінець, наведемо ще одну іпостась вченого і неординарної особистості І.Ф.Ковальової. Вона є науковим керівником багатьох дослідників, які стали кандидатами наук. А вже згаданий вище В.І.Костенко (нині покійний) ще в студентські роки завоював за свою конкурсну роботу з археології Золоту медаль АН СРСР, а згодом став відомим вченим-сарматологом. І.Ф.Ковальова виховала також відомих археологів В.А.Ромашку, З.П.Маріну, В.М.Шалобудова та ін. За її консультаціями запорізький археолог (підводна археологія) Г.І.Шаповалов захистив докторську дисертацію.

Нині одним з основних завдань археологів є робота над "Зводом пам'яток". Тож побажаємо професору Ірині Федорівні Ковальовій здоров'я, натхнення і успіхів у досягненні нових наукових здобутків.